

MÜTEÂLÎ

mesiyle bitmektedir (*Müsned*, I, 199; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 119-120).

Âlimlerin müteâlî ismiyle ilgili yorumları genellikle telâfî kelimesinin yer aldığı âyetlerin muhtevaşı çerçevesinde olmuştur. Bu da Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleriyle yaratılmışlara benzemekten, denk ve şerikten münezzehtir. Ebû Abdullah el-Halîmî müteâlî ismini Allah'tan teşbihi nefyeden sıfatlar grubunda mütalaa etmiş ve onu “yaratılmışlara mahsus olan eş, evlât, organ vb. niteliklerden münezzehtir” şeklinde mânalandırmıştır; çünkü sözü edilen hususların bir kısmı fâni oluşu, bir kısmı başkasına muhtaç olmayı, bazıları da değişim ve başkalaşmayı gerektirir (*el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, I, 196). Yaratılmışlara özgü niteliklerin zât-î ilâhiyyeye nisbet edilmesi, O'na iftirada bulunanların ve ulûhiyyet konusunda isabetsiz düşüncelere kapılanların yapacağı bir şeydir. Alî, azîm, kebîr, kudûs, mâcid-mecîd ve mütekebbir isimleriyle anlam yakınlığı bulunan müteâlî zâtî sıfatlar grubu içinde yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “alâ” md.; *Lisâ-nü'l-'Arab*, “alv” md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, “alv” md.; *Müsned*, I, 199; II, 88; III, 50, 69; Müslim, “Şalât”, 52; İbn Mâce, “Dufâ”, 10; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 119-120; Tirmizî, “Da'avât”, 82, “Kiyâmet”, 17, “Mevâkîit”, 65; Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dîmaşk 1404/1984, s. 89; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 195, 196; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Makâlât*, s. 47; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, V, 214-215; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, XIX, 18; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 627.

BEKİR TOPALOĞLU

MÜTEARRİBE

(المتعربة)

Araplar'ın

iki ana kolundan birini teşkil eden ve Hz. İsmâil'in soyundan gelen Adnâniler'e sonradan Araplaşmışlar düşüncesiyle verilen isim, müstârîbe

(bk. ADNÂN; ARAP [Tarih]).

MÜTEDÂREK

(المتدارك)

Aruz sisteminde bir bahir.

Halîl b. Ahmed'in sisteminde “müttefik” veya “müttekârib” denilen beşinci dâireye ikinci bahir olarak ilâve edilmiştir. Klasik genel sıralamada on altıncı olan (*DîA*, I,

526; III, 428; IV, 484) bahrin adı “devam etmek, peşinden yetişmek, telâfî etmek” mânalarındaki **tedârük** masdarının sıfat şeklidir. Halîl b. Ahmed'in tesbit ettiği bahirler arasına öğrencisi Ahfeş el-Evsat tarafından eklenmesi ve bu suretle onun sistemindeki eksikliğin telâfî edilmesi dolayısıyla **mütedârek** (eklenmiş, telâfî edilmiş) adı verilmiş ve daha çok bu adla anılmıştır. Ayrıca bahre çeşitli özellikleri sebebiyle başka isimler de verilmiştir: Aslı tef'ilesi “feülün” (فَعُولُنْ) olan müttekârib bahrinin hafif sebeplerinin (نَنْ) mecmû vetidlerinden (فَعُو) önce getirilmesiyle aslı tef'ilesi olan (lün feû → fâilün: فَعُولُنْ → فَاعِلُنْ) ortaya çıktığından “müttekârib bahrinin çıkan, onun devamı olan ve ona eklenen bahir” anlamında “bahrü'l-müteddârik” olarak isimlendirildiği gibi aslı tef'ilelerinin bir hafif sebeple (نَنْ) bir mecmû vetiddenden (فَعُو) meydana gelmesi dolayısıyla “müttekârib bahrinin öz kardeşi” anlamında “bahrü's-şakîk” de denilmiştir. Halîl b. Ahmed'den sonra ortaya konulduğu için “bahrü'l-muhtera", bahrü'l-muhtes", tef'ilelerinin hepsinin düzenli bir şekilde beş harfli olmasından ötürü “bahrü'l-müttesik” adları da verilmiştir. Ayrıca bahrin bütün tef'ilelerine habn zihaf kaidesi uygulanarak sâkin olan ikinci harfin (î) düşürülmesiyle aslı tef'ile “fâilün”ün “feilün”e فَاعِلُنْ → فَعِلُنْ dönüşmesi ve bahirde bu tef'ilenin ardarda tekrar edilmesi şîre hız kazandırdığından atın eşkin ve tırs halinde koşarken çıkardığı sese benzediği için “bahrü'l-hâbeb, bahrü'l-müteddâni” şeklinde adlandırılmıştır. Yine kat' zihaf kaidesi gereği bütün tef'ileleri “fa'lün”den (فَعْلُنْ) meydana gelmesi ve bunların ardarda tekrarının çıkardığı ses, çan vuruşunu andırdığı için “darbû'n-nâkûs, dakku'n-nâkûs”, oluktan veya çatıdan düşen yağmur damlalarının sesine benzediği için “katrü'l-mîzâb”, atın koşarken nallarıyla toprağı eşerek gidişini çağrıştırdığı için “rekzu'l-hayl” adları verilmiştir (Mahmûd Mustafa, s. 132).

Müteddârek bahri yukarıda sayılan benzerlikler ötesinde bir ordunun ilerleyişi, silâh seslerinin yankılanması vb. durumların ifadesine en uygun bir ritme sahip oluşu dolayısıyla çok kullanılmıştır (Mahmûd Fâhûrî, s. 125). Müteddârek bahrini Ahfeş el-Evsat'ın icat etmiş olduğu kanaati yaygın olmakla birlikte onun son zamanlarda neşredilen *Kitâbü'l-'Arûz*'unda bu bahrin yer almaması ve hiçbir öğrencisi tarafından bu konuda bir beyan veya işarete yer verilmemesi söz konusu görüşü zayıf-

latmaktadır (*Kitâbü'l-'Arûz*, neşredenin giriş, s. 97-100). Bahrin icadını Hz. Ali'ye ve Ebû'l-Atâhiye'ye isnat edenler de vardır (M. Saîd İsbir – M. Ebû Ali, s. 105).

Tef'ileleri humâsiyye (beş harfli: فَاعِلُنْ) olan bahrin tam ve sahih şekli bir mısradadır dört, bir beyitte sekiz defa “fâilün” (– –) tef'ilesinin tekrarından meydana gelir. Ancak meczû (bir cüzü düşmüş) ve haşiv tef'ileleri mahbûn (sâkin olan ikinci harfleri düşmüş) şekilleriyle (فَعِلُنْ) daha çok kullanılır (Mahmûd Fâhûrî, s. 126). Tam ve sahih beyitte bir aruzu ile bir darbı, meczû beyitte yine bir aruzu ve üç darbı vardır. Birinci aruz ile darbı tam ve sahih (فَاعِلُنْ) olduğu gibi habn ile (فَاعِلُنْ → فَعِلُنْ: feilün: – –) ve kat' ile de (فَاعِلُنْ → فَاعِلُنْ → فَاعِلُنْ → فَعْلُنْ: fa'lün: – –) olabilir. Ayrıca bu durum haşiv tef'ilelerinde de görülür, hatta kulağa daha hoş geldiği için bu şekiller tercih edilir. Meczû beytin darb tef'ilesinde üç değişik şekil geçerlidir. a) Sahih şekil: فَاعِلُنْ fâilün; b) Habn ve terfil kaidelerinin uygulandığı şekil: (فَاعِلُنْ → فَعِلَاتُنْ: feilâtün: – – –); c) Tezyîl şekli: (فَاعِلُنْ → فَاعِلَانْ: fâilân: – –). Buna göre müteddârek bahrinin aruz ve darb tef'ilerine illet ve zihaf kaidelerinin uygulanmasıyla elde edilen bu şekiller aşağıdaki gibi gösterilebilir (köşeli parantez içindeki tef'ileler tâli tef'ilerdir).

A) Tam Beyit: 1. Aruz ve darb tef'ileleri sahih: – – / – – / – – / – – (fâilün) // – – / – – / – – / – – (fâilün). 2. Aruzu ve darbı mahbûn-müreffel: – – / – – / – – / [– –] (feilün) // – – / – – / – – / [– –] (feilün). 3. Aruzu ve darbı maktû: – – / – – / – – / [– –] (fa'lün) // – – / – – / – – / [– –] (fa'lün).

B) Meczû Beyit: 1. Aruzu ve darbı sahih: – – / – – / – – // – – / – – / – –. 2. Aruzu ve darbı mahbûn: – – / – – / [– –] (feilün) // – – / – – / [– –] (feilün). 3. Aruzu ve darbı maktû: – – / – – / [– –] (fa'lün) // – – / – – / [– –] (fa'lün). 4. Aruzu sahih, darbı mahbûn-müreffel: – – / – – / – – // – – / – – / – – (feilâtün). 5. Aruzu mahbûn veya maktû, darbı mahbûn-müreffel: – – / – – / [– –] (feilün), [– –] (fa'lün) // – – / – – / [– –] (feilâtün). 6. Aruzu sahih darbı müzeyyel: – – / – – / – – // – – / – – / [– –] (fâilân). 7. Aruzu mahbûn veya maktû, darbı müzeyyel: – – / – – / [– –] (feilün), [– –] (fa'lün) // – – / – – / [– –] (fâilân).

Köşeli parantez içindeki şekiller haşiv tef'ilelerinde de gelebilir.

Müteddârek bahrinin, zaman içinde nazım tekniğinde yapılan yenilikler sonucun-

da oluşmuş başka kalıpları da vardır. Celâl el-Hanefî'nin örnekleriyle gösterdiği başlıca farklı kalıplar şunlardır (*el-^cArûz*, s. 216-242).

1. ٤ ٤ / ٤ ٤ // ٤ ٤ / ٤ ٤ (veya [- =] fa'lân)

2. - ٤ / ٤ // ٤ / ٤ -

3. ٤ / ٤ // ٤ / ٤ -

4. - - / - - // - - / - - -

5. - - / - - // - - / - - - (veya [- =] fa'lân)

6. ٤ - / - // ٤ / - - -

7. - - / - / ٤ ٤ // - - / - / ٤ ٤ - -

8. - - / ٤ ٤ / ٤ ٤ / ٤ ٤ // ٤ ٤ / - - / ٤ ٤ / ٤ ٤

Şarkı ve türkü formlarına elverişli ritmik bir yapıya sahip olan mütedârek bahrinin klasik şiirden örnekleri nâdir olmakla birlikte özellikle serbest şiirde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülür. Ali b. Abdülganî el-Husrî'nin "Yâ leyle's-sab ..." matlai ile başlayan "Kaside-i Dâliyye"si ile Suriyeli çağdaş şair Nizâr Kabbânî'nin "Kârietü'l-füncân" kasidesi bunlardan bazılarıdır. Türk şiirinde bahrin "fâilün / - ٤ -", "feilün / ٤ -" tef'ilelerinin dörder defa tekrarlanmış şekli ile bir mısra da fa'lün (2) + feilün (2) şeklinin pek az kullanıldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, III, 1064; Ahfeş el-Evsat, *Kitâbü'l-^cArûz* (nşr. Ahmed M. Abdüddâyim Abdullah), Kahire 1409/1989, neşredenin girişi, s. 97-100; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Kitâbü 'Arûzî'l-varaka* (nşr. Muhammed el-Uleymî), Dârülbeyzâ 1404/1984, s. 68-69; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 269-294; Hatîb et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi'l-^carûz ve'l-kavâfi* (nşr. Ömer Yahyâ - Fahreddin Kabâve), Dimaşk 1399/1979, s. 17 vd.; İbn Ebû Şeneb, *Tuhfetü'l-^cedeb*, Paris 1954, s. 93-98; Safâ Hulûsî, *Fennü't-takâtî'i-ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, Beyrut 1966, s. 194-201; Celâl el-Hanefî, *el-^cArûz*, Bağdad 1398/1977-78, s. 215-242; M. Saïd İsbir - M. Ebû Ali, *el-Halil*, Beyrut 1982, s. 104-107; Cem Dîaçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 35; Mahmûd Mustafa, *Şerhu kitâbi Ehde's-sabil ilâ 'ilmeyi'l-Halil: el-^cArûz ve'l-kâfiye* (nşr. Nâîm Zerzûr), Beyrut 1405/1985, s. 132-136; Abdürriżâ Ali, *el-^cArûz ve'l-kâfiye*, Musul 1409/1989, s. 68-76; Mahmûd Fâhürî, *Sefinetü'l-ş-şu'arâ*, Halep 1410/1990, s. 125-131; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu^ccemü'l-mu^cfaşşal fi 'ilmi'l-^carûz ve'l-kâfiye ve feilüni-ş-şî'r*, Beyrut 1411/1991, s. 116-121; M. Ali eş-Şevâbîke - Enver Ebû Süveylim, *Mu^ccemü muştalahâtü'l-^carûz ve'l-kâfiye*, Amman 1411/1991, s. 234-236; M. Ali el-Hâşimî, *el-^cArûzu'l-vâziha*, Beyrut 1415/1995, s. 117-121; Gotthold Weil, "Arûz", *IA*, I, 626, 629, 630, 636, 637; a.m.f., "Arûd", *EP* (İng.), I, 670, 673, 675; İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, I, 526; Nihad M. Çetin, "Arûz", a.e., III, 428-430; a.m.f., "Bahir", a.e., IV, 484.

TEVFİK RÜŞTÜ TOPUZOĞLU

MÜTEDÂRİK

(bk. MÜTEDÂREK).

MÜTEFERRİKA

(مفتقره)

Osmanlılar'da hükümdarla vezirlerin maiyetinde bulunan bir tür hizmetli sınıfı.

Osmanlı sarayında çeşitli işler yapmakla görevli kimselerin genel bir adlandırması olup diğer hizmetlilerden farklı olarak soy ve mevki açısından seçkin şahıslardan seçilenler ve muayyen bir işle değil değişik hizmetlerde görevlendirilenler için kullanılır. Ayrıca vezir ve beylerbeyilerin maiyetindeki hizmetlilere de müteferrika denilmiştir.

Müteferrikalığın ne zaman ihdas edildiği tam olarak bilinmemektedir. II. Murad döneminde Ramazan 847 (Ocak 1444) tarihli bir vakfiyede şahitler arasında İbrâhim b. İshak adlı bir sultan müteferrikasına rastlanır (Uzunçarşılı, s. 428). Bu bilgi müteferrikalığın 1443'ten önceki bir tarihte mevcut olduğunu işaret eder. Fâtiht Sultan Mehmed Kanunnâmesi'nde müteferrikalık oldukça gelişmiş bir müessese olarak tanımlanır.

Osmanlılar başlangıçta kendilerine tâbi olan Eflak Voyvodalığı, Boğdan Voyvodalığı, Erdel Prenslüğü, Gürcü meliklikleri ve imparatorluğun değişik bölgelerindeki mahallî beylerin oğullarını devlet merkezinde rehlin olarak tutar ve özellikle sultana sadakat konusunda eğitirlerdi; bunlara "dergâh-ı âlî müteferrikaları" denirdi. Bu gruba vezirlerin, şeyhülislâmların, padişah hocalarının, beylerbeyilerin, sancak beylerinin, defterdarların ve rikâb ağalarının çocukları da dahildi. Böylece bir bakıma hem önemli mevkilerdeki idareci ve ulemânın çocuklarının geleceği garanti altına alınmış, hem de tâbi beylerin ve taşrada görevlendirilen idareci zümrenin çocukları İstanbul'da tutularak merkeze karşı olumsuz bir tavır içine girmeleri engellenmiş olurdu.

Müteferrika sınıfına daha sonraları özellikle Has Oda'dan çıkanlar, sultan ve şehzadelerin kızlarının çocukları, önemli devlet görevlilerinin adamları, bazı saray ağaları da girdi. Has Oda'nın dışında baltaçlarının kudemlileriyle hazine ve kiler koğuşlarından çıkanlardan da müteferrikalığa alınanlar oldu. XVI. yüzyılın ortalarından iti-

baren Celâlzâde Mustafa ve Feridun Ahmed Bey gibi üst düzey bürokratlara müteferrikalık verildi. Yine Şehnâmecî Seyyid Lokmân ile Tâlikzâde Mehmed Subhi gibi tarih yazarları müteferrika zümresine dahil edildi. Yüzyılın sonlarında müteferrikalık sistemi değişti ve daha önce dikkatle seçilerek alınan müteferrika kadrolarına kâtip, çavuş gibi devlet görevlileri de girmeye başladı. Kıdemli Divân-ı Hümayun kâtipleriyle defterhâne kâtiplerine kalemdaki görevlerinin yanı sıra müteferrikalık veriliyordu (BA, A.RSK, Dosya, nr. 2/70). Ancak bu tür görevliler genellikle doğrudan hazineden maaşlı değil timarlı olarak tayin edilmişti.

XVI. yüzyıla ait kaynaklarda müteferrikalık hakkında bazı bilgilere rastlanır. Vezîriâzam Lutfî Paşa ulûfeli müteferrikanın hariçten olmaması, harem-i hâstan, beylerbeyi, sancak beyi ve merkez defterdarlarının oğullarından alınması gerektiğini, bunlardan başkalarının müteferrikalık için câiz sayılmadığını yazar (*Âsafnâme*, s. 77). III. Murad döneminde (1574-1595) kaleme alınan *Hırzû'l-mülûk*'te de müteferrikalığın şerefli bir mansıp olduğu, olur olmaz kimselere verilmesinin uygun bulunmadığı, hizmet ehli, yiğitlikleri ve yararlığı olan kadim emektarlara tevcih edilmesi gerektiği üzerinde durulur (*Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, s. 186-187).

Genellikle müteferrikalar ulûfeli ve timarlı olmak üzere iki sınıftı. Ulûfeliler timarlardan daha itibarlı idi. Fâtiht Sultan Mehmed Kanunnâmesi'nde teşrifatta ulûfeli müteferrikaların çaşnigirlerden önce, timarlı müteferrikaların ise çaşnigirlerden sonra geldiği belirtilir. Lutfî Paşa da ulûfeli müteferrikaların çaşnigir ve kâtiplerden evvel geldiğini yazar. XV. yüzyılın ikinci yarısında vezîriâzam oğullarının 60, vüzerâ oğullarının ve Has Oda'dan çıkanların 50, nişancı ve beylerbeyi oğullarının 45 akçe ile müteferrika olduğu kayıtlıdır (*Kânunnâme-i Âl-i Osman*, s. 12, 15). Bu durum XVI. yüzyılda değişmiş, müteferrikalığa geçişte alınan ulûfe miktarı artmıştır. Nitekim vüzerâ oğullarının 80 akçe ve bizzat padişah tarafından müteferrika yapılmışsa 100 akçe ile göreve getirildikleri anlaşılmaktadır (Lutfî Paşa, s. 77).

Ulûfeli müteferrikaların kendi içlerinde belirli bir kıdemi vardı. İlk sırada şeyhülislâm ile padişah hocalarının çocukları yer alır; onları vüzerâ, beylerbeyi, ümerâ ve defterdarların oğulları ile rikâb-ı hümayun ağaları takip ederdi. Eğer herhangi bir sınıfa mensup kişi başka bir sınıfta görev ya-